

ЗА КУЛТА КЪМ КИБЕЛА В NICOPOLIS AD ISTRUM

Павлина Владкова

През императорската епоха Кибела е била една от най-почитаните богини. Тя се е смятала не само за покровителка на благосъстоянието на градовете, но и на материалното благополучие в цялата държава. Почитали я като даряваща плодородие на цялата земя. В надписите и писмените извори се среща под имената Кивева, Диндимена, Идийската майка. Често в изображенията е представяна на златна колесница, със зъбчата корона във вид на кула на главата. Около нея се изобразяват безумстващи корибанти и курети, диви лъвове или пантери. Популярна е била богинята и в провинциите Долна Мизия и Тракия, и особено в градовете, за които има сигурни данни за присъствие на малоазийски преселници. Такъв е бил и Nicopolis ad Istrum.

Проучвателите, занимаващи се с проблемите за източните култове в Nicopolis ad Istrum и в границите на административната територия на града, отбелязват, че култът към Великата богиня е бил широко разпространен сред населението. Като доказателство те привеждат три надписа с посвещения на богинята (IGBulg., II, 678, 682, 722). Тези епиграфски паметници са в научно обръщение още от началото на века и всички изследователи на култовете в Nicopolis ad Istrum ги използват в своите изследвания (Геров, II, 507, 511, 479; Тачева 1982, II, 5, 6, 7; Гочева 1984, 91; Лунгарова 2002, 93). Без да се спираме подробно, ще отбележим само най-важната информация, която дават надписите.

1. Всички надписи са датирани от втората половина на II до края на II век.

2. Два от надписите са върху жертвеници (IGBulg. II, 722, 678), а третият – върху тясната страна на варовикова плоча с дебелина около 0,30 м (IGBulg. II, 682).

3. Посветителите са с източен (малоазийски) или тракийски произход, като единият от тях е с високо обществено положение – булевт на Nicopolis ad Istrum. Акюлейнос Поплиос е романизиран преселник от Мала Азия (Лунгарова 2002, 93). Флавий Азиан

е булеут и, както показва името, също с източен произход. Луций Андроник е бил освободен роб или ветеран, романизиран тракиец (Лунгарова 2002, 93).

4. Епитетите на богинята са твърде характерни. Някои от тях не са известни от други паметници. Два от тях са епоними *Σκελευτηνη* – от град Склента и *Ideia* – по името на планината Ида в Трояда (IGBulg. II, 722, 678). Първият епитет не е познат от други паметници, а с втория богинята е назовавана в Мала Азия, а от българските земи може би в един силно повреден надпис от Сердика, като трябва да се отбележи, че четенето не е съвсем сигурно (IGBulg. IV, 1925).

Друг епитет – *υεα* (богиня) също остава единствено известен от българските земи чрез надписа от *Nicopolis ad Istrum* (IGBulg. II, 682). В същия надпис богинята носи още два епитета – *εληκοοξ* и *επαντητοξ* (благосклонна, милостива), които отново срещаме само в разглеждания паметник.

Епитетът *μεγαλη* (велика) за разлика от посочените по-горе се открива често върху паметници, особено върху паметници от Долна Мизия (Тодоров 1925, 213, № 445 – от Томи; Романизмът I, № 24 – от Плевенско), като обаче известните паметници са на латински език.

Magna mater (майка на боговете) се използва като епитет на богинята още от предримската епоха, а за времето след II в. го откриваме и върху паметници от Марцианопол (IGBulg. II, 805), Бизоне (IGBulg. I 2, 8), Томи (Тодоров 1925, 214, № 458).

По този начин установяваме, че само в три надписа от *Nicopolis ad Istrum* имаме 7 епитета на богинята, като на 5 от тях не са ни известни аналогии от Долна Мизия и Тракия.

В едно от посвещенията е включен и Зевс – Хелиос – Сабазий. Рядко се среща синкретизъм на Зевс–Хелиос със Сабазий, какъвто откриваме в нашия случай. Освен това паметникът е единствен от българските земи, даващ информация за връзка между култа към Сабазий и Кибела.

5. И в трите паметника откриваме интересни данни за честването на култа. В единия имаме посвещение на маса (IGBulg. II, 722). В този случай става ясно, че масата е имала култово и ритуално значение (Тачева 19, 231). На този надпис ние ще се върнем по-долу. Във втория случай посвещението е направено заради оброк и спасение, очаквано от божествата Сабазий и Ки-

бела (IGBulg. II, 678). От третия разбираме, че в култа към богинята се е практикувала и инкубацията (IGBulg. II, 682) – единствен до сега случай на придобиване на такава информация чрез надпис от българските земи (Тачева, II, 232).

Двата надписа произхождат от Nicopolis ad Istrum, но третият е открит във Велико Търново (IGBulg. II, 722). Както вече нееднократно са изказани подобни мнения, едва ли можем да приемем, че всички открити във Велико Търново епиграфски паметници са пренесени от развалините на античния град. Много по-голяма е вероятността те да принадлежат на вила, светилище или некропол в близост до съвременния град. Ето защо ние приемаме, че разглежданите три паметника дават данни не само за култа към Кибела в самия град Nicopolis ad Istrum, но и в границите на неговата доста обширна в края на II в. територия.

През м. май 2002 г. на научната конференция, посветена на проф. Руска Гандева, докладът на Пепа Лунгарова (Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий”) беше посветен на новооткрит надпис от Nicopolis ad Istrum. Авторката разгледа надпис на старогръцки език върху тясната страна на правоъгълна варовикова плоча и изказа мнението, че става дума за култа към Кибела. Ние тук не се спираме на този надпис, тъй като материалите от конференцията все още не са публикувани, а само отбелязваме, че това е четвъртият паметник от Nicopolis ad Istrum.

При редовни археологически проучвания в северозападната част на града беше открит още един надпис, изсечен върху посветителна ара на император Каракала от двама братя-жреци на Великата майка и на Либер патер. Последните са известни и от друг надпис от Новае, от който става ясно, че в лагера е имало колегия на дендрофорите и на думопиретите, и двете свързани с честването на култа към Кибела и Атис. Интересно звучи мнението на откривателя на надписа от Nicopolis ad Istrum, че вероятно посещението на новенските жреци е свързано с посещението на император Каракала в града (Цървов 1995, 7–13). Според нас не бива да се изключва възможността жреците на Кибела от Новае да са участвали в култова церемония и честване на нейния празник. На 22 март колегията на дендрофорите организира оргиите в чест на Кибела (Тачева 1982, 228–229). В тях нейните жреци изпълнявали ролята на митически придружители на боги-

нята – корибанти. Тържествата били съпроводени със звуците на тъпани, с много викове, а всички участници в ритуалите изпадали в екстаз (Юрукова 1987, 62–63). Древните автори не пропускат да разкажат за тези чествания. Овидий дава подробни данни за Мегалезийските игри (Ovid. Fast. IV. 179–372), а Лукреций описва детайлно в “Природата на нещата” картината на шествието на Идейската богиня (Lucr. II 600–643). Още повече че в Nicopolis ad Istrum също е имало колегия на дендрофорите.

Обр. 1. Надпис върху тясната страна на варовиков блок с данни за колегия на дендрофорите

на IV в. Заедно с този надпис са открити още няколко, всички изписани върху тесните страни на правоъгълни или почти квадратни плочи и всички преизползвани вторично. Явно те произхождат от една и съща сграда. Надписите са еднотипни, дават само имена (общо 32 имена – гръцки, латински, романизирани гръцки, латински или тракийски) и могат да бъдат датирани от времето на Северите, по-точно от времето на императорите Септимий Север и Каракала. Според нас правилно проф. Т. Иванов отбелязва, че лицата вероятно са били членове на религиозна организация (сдружение), която е осигурила средства за построяването на сградата и я е използвала за свои нужди (Иванов, Иванов 1994, 96). Освен при надписа, който ни интересува, само в още един случай е посочено, че лицето е било жрец (Иванов, Иванов 1994, обр. 88), без да се уточнява на кое божество. Според нас епиграфските данни са категорични, че в сградата е заседавала колегия,

Това разбираме от един надпис, който се явява шестият паметник, свързан с култа към Великата богиня, в Nicopolis ad Istrum (Обр.1). Той е открит и публикуван от проф. Т. Иванов (Иванов, Иванов 1994, 96) и кой знае защо е останал встрани от вниманието на изследователите. В публикацията авторът също не интерпретира паметника. Надписът произхожда от сграда, разположена северно от булевартериона. Вграден е в пилон от следващ строителен период, който чрез сигурни нумизматични данни се датира в началото

която е свързана с култа към Кибела. Освен от Нове, колегии на дендрофорите са известни чрез епиграфски паметници още от Трезмис, Томи и Сердика (Гачева 1982, II, 4, 13, 47, 48, 101). В тези надписи се упоменават ръководителите на тези сдружения.

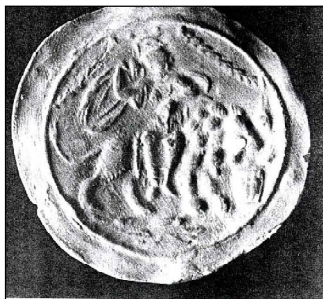
Въпросният надпис е издялан върху варовикова плоча с размери: височина 1,70 м, ширина 0,70 м, като в долната си част завършва с клин (височина 0,30 м и ширина 0,50 м). Височината на буквите е 0,30 м – твърде голяма в сравнение с буквите от останалите надписи не само от тази сграда, но и от другите, открити в града. Възможно е от надписа засега е разчетен последният (втори според проф. Т. Иванов) ред и можем само да предполагаме, че и в горния, както върху останалите плочи, е било изписано име. В случая ние искаме да обърнем внимание само върху това, че от този единствено добре запазен ред става ясно, че и в *Nicopolis ad Istrum* е съществувала колегия на дендрофорите. Така след известния надпис от Нове това е вторият от българските земи, чрез който е засвидетелствано наличието на такава колегия. Смятаме, че въпросната сграда е съществувала в края на II – началото на III в. и в нея е провеждала своите заседания колегията на дендрофорите, свързана с честването на култа към Великата богиня. Възможно е това са и първите археологически и епиграфски данни за наличието на култова сграда в границите на агората на *Nicopolis ad Istrum*. Чрез това откритие действително може да се твърди, че култът към Кибела в града е бил изключително популярен. Известно е, че членовете на колегията издигат своите сгради в близост до храмовете на богинята, но не са редки практиките култът да бъде честван на открито. Ако в *Nicopolis ad Istrum* нямаме до сега данни за храмова постройка на агората, то е възможно като култово място и място за провеждане на ритуалите да са били използвани издигнати статуи на богинята или олтари.

Тук искаме да се спрем и на една друга находка. От сградата, разположена източно от агората и наречена термоперипатос, произхожда фрагмент от дръжка на поднос с графит, нанесен след изпичането на съда (инв. № А/ТОМ). Изписано е името СКЕЛНС (Обр. 4). Логично е това да не е името на производителя, защото то би било изписано преди изпичането на съда и на не толкова видно място, а обикновено дискретно върху дъното.

Според нас това би могло да бъде името на собственика на предмета или да има някакво друго значение. Това име в *Nicopolis ad Istrum* се среща за пръв път. С риск за преинтерпретация допускаме, че подносът е бил използван при извършването на култовите ритуали в чест на Кибела и притежателят е изписал името си не случайно, а да подчертае връзката с епитета на богинята – Скелентини. Сега се връщаме към надписа, за който отбелязахме по-горе (IGBulg. II, 722), че е било направено посвещение на трапеза (маса). Вероятно точно при подобни посвещения са били използвани и богато декорираните глинени подноси. Съдът е открит в пласт разрушения от времето на втората половина на II в., като тази датировка напълно съвпада с датировката на всички открити и посветени на Кибела паметници в града. Ако подносът действително е бил използван при религиозни ритуали и честване на празника на богинята, възниква въпросът дали този тип съдове, които не се откриват толкова често при археологически разкопки, не са били изработвани специално с цел задоволяване нуждите при култови церемонии в чест на различни божества. Ние и при други случаи сме отбелязвали, че продукцията на разкритите керамични центрове край Павликени и Бутово не е била предназначена основно за задоволяване нуждите на *Nicopolis ad Istrum* и *Novae*, защото в близост и до града, и до лагера са функционирали многобройни пещи за изпичането на строителна и битова керамика. Освен това при археологическите проучвания на тези два обекта беше установено, че по-голямата част от откритите керамични съдове произхождат от местните ателиета. Изхождайки от спецификата на продукцията на античните керамични центрове Бутово и Павликени, ние смятаме, че в основната си част те произвеждат глинени изделия, предназначени за нуждите на светилища в региона и за задоволяване потребностите от такъв вид стока в *emporium Piritensium*. Като едно от доказателствата за нашето мнение (ние имаме и други, но не е тук мястото да ги предлагаме на читателя) се явяват и глинени калъпи за оброчни (глинени или метални) плочки. Сред този вид изделия е открит калъп с формата на медальон с изображение на Кибела (инв. № 657А/ТОМ; Кабакчиева, Султова, Владкова 1988, кат. № 187). До настоящия момент не ни е известен друг публикуван паметник с изображение на Кибела от римската

епоха от провинциите Мизия и Тракия, който да е изработен от глина (Обр. 2). От периода IV – II в. пр. Хр. са ни познати два калъпа за теракоти, една теракота и един теракотов барелеф от Калатис (Тачева 1982, II, 23, 24, 25, 91).

Интересна е иконографията на паметника. Кибела язди лъв, който е в ход надясно (тук ние описваме позитива). Кибела е облечена в хитон и праметнат под дясната ръка върху скута химатион. Част от последния пада край левия крак. В едната си ръка тя държи голям тимпан, а в другата – патера, с която се готви да направи възлияние върху олтара, изобразен пред лъва. На главата е с калатос (?). Медальонът е с диаметър 9,0 см. На пръв поглед може да се допусне влияние на тракийските традиции в изкуството и

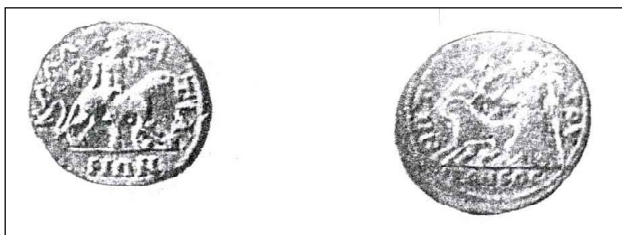
Обр. 2. Глинен калъп-медальон за оброчна плочка на Кибела и неговият позитив

това изображение да се свърже с представянето на Артемида. Но в случая Кибела не язди гърбом. Така представена, тя твърде се доближава до изображенията, които са ни познати върху монети, без да ги повтаря точно. Между впрочем, изглежда, че грнчарите от територията на Nicopolis ad Istrum и от самия град често са използвали монетите като образец за украса на своите изделия. Така напр. има открит фрагмент от поднос, върху който са отпечатани директно реверса и аверса на монета. В нашия случай дори фактът, че изображението представлява медальон, също навежда на мисълта, че се търси сходство с монетните екземпляри. Върху други подобни находки от същите керамични центрове често изображенията са предадени в едикула, чрез която се цели сходство с оброчните каменни релефи и се изразява желанието на майстора да представи даденото божество в храмова постройка. Върху калъпа на Кибела едикула липсва, но две симетрично разположени стилизирани клонки леко напомнят за нея и вероятно символизират плодородие.

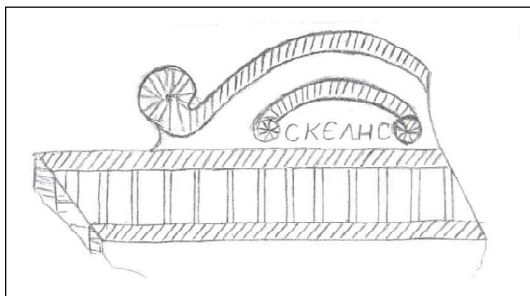
Подобни калъпи от глина или плочки с различна големина са открити в Павликени и Бутово и с изображения на други божества. Явно е, че те са били масово произвеждани и предназна-

чени за обслужването на доста голям брой култове. Използвани са били от обикновеното население като евтина стока и поставяни като оброчен дар в светилищата в близост до керамичните центрове или в домашните олтари. Ние не можем да твърдим със сигурност, че в близост до мястото на производство на оброчни глинени релефи е съществувало светилище на Кибела, но факт е, че култът е бил популярен в региона и най-вероятно в някое от светилищата, посветени на друго божество, е чествана и почитана и Великата богиня. Датировката на глинения калъп е към края на II – началото на III в. и напълно съвпада с датировката на всички останали открити паметници, свързани с Кибела, включително и с появата на язеща богиня върху монетните емисии на града.

Не можем да отменим без коментар и изображенията, които се откриват върху монетите, сечени в *Nicopolis ad Istrum* (Обр. 3). Веднага искаме да подчертаем, че ние не смятаме, че изображението на божества и архитектурни паметници върху монетите на даден град е сигурно доказателство за съществуването на съответния култ или архитектурен паметник в действителност. При повечето случаи се касае за конвенционални изображения, които използват по-голямата част от провинциалните монетарници. За първи път Кибела се появява върху монети на *Nicopolis ad Istrum* при император Септимий Север. Известни са три типа изображения на божеството върху реверса на монетите. Откриваме Кибела както върху лъв, така и седнала на висок престол между два лъва. Освен това на две от емисиите е представена с крепостна корона, докато на третата няма нищо на главата. В ръце държи тъпанче и при трите типа и жезъл или патера (Мушмов 1912, 960,

Обр. 3. Монети, сечени в Никополис ад Иструм с изображения на Кибела

Обр. 4. Фрагмент от глинен поднос от
Никополис ад Иструм

961, 966). Изображения на Кибела се срещат още върху монетните емисии на императорите Каракала, Гета, Елагабал и Гордиан III, както и върху монета на Плавтила, съпругата на Каракала. В общи линии те не се различават от тези, които са представени върху монетите на Септимий Север, с изключение на един екземпляр на Гета (Мушмов 1912, 1184), където според автора Кибела държи в ръка копие. За съжаление липсва снимка, за да установим дали действително става въпрос за такъв вид атрибут, какъвто не ни е познат от изображения върху монети не само от Nicopolis ad Istrum, но и от другите провинциални монетарници.

От така направения преглед става ясно, че от края на II до средата на III в. се откриват изображения на богинята върху монетите на града. Липсват такива от времето на императорите Макрин, сина му Диадумениан и Александър Север. С изключение на изображението върху монета на Плавтила, при другите известни образци със съпруги на императора върху аверса също липсват изображения на Кибела. Липсва също така изображение на храм на богинята, където да е представена и нейна статуя. Освен че използвахме публикацията на Мушмов, която е направена преди близо 100 години, ние прегледахме и съхраняваните в Историческия музей – Велико Търново екземпляри и не открихме нови типове, различни от вече известните в литературата.

Така на базата на нумизматичния материал би могло да се предположи, че култът към Кибела не е бил широко разпространен сред жителите на града. Но по-горе видяхме, че това не е вярно. Така още един път се потвърждава мнението, че монет-

ните изображения не могат да бъдат сериозно доказателство за разпространението или не на даден култ в съответния град, където функционира монетарница.

При анализа на нумизматичния материал прави впечатление, че при Септимий Север богинята вече е представена с крепостна корона. В литературата е прието, че такъв тип представяне е доказателство, че в дадения град вече са съществували крепостни стени, порти и кули. Ако това е вярно, то не противоречи на резултатите от археологическите проучвания, според които крепостните стени на *Nicopolis ad Istrum* са издигнати след нападенията на костобоките в 170 г., по времето на император Марк Аврелий.

Надяваме се нашето изследване, в което направихме опит да съберем и интерпретираме всички досега известни паметници от *Nicopolis ad Istrum* и неговата територия, свързани с култа към Кибела, да бъде полезно за обобщаващите изследвания, насочени към проблемите на религията в римските провинции и градове, и особено при проучването на разпространението на източните култове в провинциите Долна Мизия и Тракия.

ЛИТЕРАТУРА

Гочева 1984: Зл. Гочева. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. – Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 87–92.

Кабакчиева, Султова, Владкова 1988: Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова. Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II–IV век. С., 1988.

Лунгарова 2002: П. Лунгарова. Култове от територията на Никополис ад Иструм (по епиграфски паметници от Велико Търново). — In: *The Roman and Late Roman City. Sofia*, 2002.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров. С., 1912.

Тачева 1982: М. Тачева-Хитова. История на Източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр.н.е. – IV в. от н.е. С., 1982.

Църов 1995: Ив. Църов. Ара със сакрален надпис от Никополис ад Иструм. – ИИМВТ, X, 1995, 67–73.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол. С., 1987.

IGBulg. II: G. Mihailov. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. II. *Serdicae*. 1958.